

УДК 371.123

В.І. Ковальчук, м. Київ

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ЯК ОСНОВА ЙОГО
КОМПЕТЕНТНОСТІ

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються сьогодні в суспільстві, висувати на перший план вимоги до розвитку освітньої системи. Нова освітня парадигма спрямована на осмислення причин виникнення проблем, які склалися в освіті, і пошук нових, ефективних шляхів їх вирішення.

Лише людина, яка усвідомлює себе носієм певних професійних, культурних й індивідуальних якостей, здатна адекватно вибирати глобальні цілі своєї діяльності, проявляючи необхідну гнучкість, якої потребують конкретні обставини, неухильно просуваючись до їх здійснення. Але, для того, щоб у процесі професійної діяльності педагога відбувався розвиток його педагогічної майстерності, необхідно оволодівати сучасними технологіями навчання й виховання.

У зв'язку з цим на перший план у розвитку педагогічної майстерності педагога ПТНЗ висуваються проблеми розвитку його професійних умінь і навичок, високого рівня педагогічної культури, що дають йому можливість проявити педагогічну ерудицію, виразити своє педагогічне кредо, певним чином сконструювати систему взаємин з учнями, колегами по роботі.

Саме педагогічна майстерність є важливою стороною педагогічної культури викладача. Майстерність — справа складна й копітка, тому варто визначити її природу, сутність і зміст. Усі знають, що майстерність — високе мистецтво в будь-якій галузі.

Педагогічна майстерність — високе й постійно удосконалюване мистецтво виховання та навчання, доступне кожному педагогові, що працює за покликанням і любить дітей [15].

Поняття «Педагогічна майстерність» досить багатогранне й широко висвітлене багатьма науковцями. Кожен дослідник в цій галузі розглядає конкретний аспект діяльності викладача, який, на його думку, найкращим чином розкриває сутнісні характеристики педагогічної майстерності.

Найбільш теоретично обґрунтованими, методично проробленими та практично реалізованими моделями педагогічної праці високої якості сьогодні виступають ідеї та відповідно технології педагогічної майстерності (Барбіна Є.С., Зязюн І.А., Кузьміна Н.В., Семиченко В.А., Тарасевич Н.М., ін.), педагогічної техніки (Мидинкану В.М., Турчанінова Ю.І., ін.), педагогічної творчості (Вишнякова Н.В., Гузій Н.В., Лазарев М.О., Сисоева С.О., Скульський Р.П., Раченко І.П., ін.), педагогічної культури (Бондаревська О.В., Гриньова В.М., Іванова Т.С., Ісаєв І.Ф., ін.), педагогічної компетентності (Адольф В.О., Варданян Ю.В., Добудько Т.В., Маркова А.К., Лук'янова М.І., ін.), педагогічної індивідуальності (Мажар М.І., Пехота О.М., ін.). Параметр розвитку педагогічної майстерності педагога в умовах ПТНЗ лишається поки що малодослідженим явищем.

Існує кілька підходів щодо визначення педагогічної майстерності та її структури. Н. Кузьміна, М. Кухарів визначають її як «найвищий рівень педагогічної діяльності, що виявляється в тому, що за відведений час педагог досягає оптимальних наслідків» [9, с. 20].

А. Щербаков розуміє педагогічну майстерність як «синтез наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва й особистих якостей педагога» [19].

Ш. Амонашвілі не дає чіткої дефініції педагогічної майстерності, але виокремлює її основні риси: «Бути майстром педагогічної справи — це означає мати вихідну позицію, яка є особистісно-гуманною, це яскрава особистість, мудра, чуйна, доброзичлива і принципова людина, це першодослідник теоретичних рекомендацій, який може їх переконливо довести або спростувати. Його творчість може збагатити педагогічну науку та практику новими висновками, дати початок новим ідеям і підходам» [1, с. 103].

У вітчизняній педагогічній науці найґрунтовніші дослідження знаходимо в працях академіка НАПН України І.А. Зязюна. Основні положення розкриті в навчальному посібнику «Основи педагогічного мистецтва» [6] і підручнику

«Педагогічна майстерність» [7].

Автори згаданого підручника розглядають педагогічну майстерність «як найвищий рівень педагогічної діяльності (якщо характеризуються якісні показники результату), як вияв творчої активності особистості педагога (якщо характеризується психологічний механізм успішної діяльності)». Як педагогічну категорію, вони її визначають так: «Педагогічна майстерність — це комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності на рефлексивній основі».

Педагогічна майстерність — динамічна система. Її компонентами визнаються гуманістична спрямованість, професійна компетентність, педагогічні здібності, педагогічна техніка [16].

Багатоаспектність педагогічної діяльності не може бути визначена окремими здібностями, особистістю педагога з арсеналом різноманітних якостей є умовою успішної роботи, тому педагогічна майстерність перебуває в деякій залежності від цих якостей [5].

Суттєвим у визначенні ролі та функцій педагогічної майстерності в системі неперервної педагогічної освіти є її розвиток як складної організаційної системи, що включає процес формування, становлення й розвитку особистості вчителя, який розпочинається ще на шкільній лаві, продовжується у вищому навчальному закладі й реалізується у сфері післядипломної освіти [2].

Педагогічна діяльність здійснюється за різними напрямками: навчання, виховання, управління діяльністю учнів, — і на кожному з них може проявлятися педагогічна майстерність викладача, базовим фундаментом якої є наступні елементи: зміст освіти викладача; досвід професійної діяльності; досвід прояву особистих якостей в професійно-педагогічній діяльності, тобто внутрішня модель поведінки [17]. Логіка побудови педагогічної майстерності тому може бути представлена своєрідною формулою: «знання — досвід — особистість».

Педагогічна майстерність може бути визначена як синтез інтуїції і знань, достовірно наукового, авторитетного керівництва, здібного подолати виховні труднощі, і здатності відчувати стан дитячої душі, тонкого й дбайливого ставлення до особистості дитини, мудрості та творчої зухвалості, здібності до наукового аналізу, фантазії, уяви [12].

Під педагогічною майстерністю розуміється комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності [14, с. 10].

В інших авторів педагогічна майстерність розглядається як сукупність професійних умінь викладача, що перебувають у прямій залежності від професійної спрямованості педагога. Педагогічну майстерність правомірно представити як сукупність певних якостей особистості викладача, які обумовлюються високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здібністю оптимально вирішувати педагогічні завдання [10, с. 7]. Тут слід звернути увагу, що педагогічне завдання розуміється як деякий висновок, який педагог може прийняти й реалізувати в невизначених наперед умовах. Ефективність же вирішення складається з вибору переважного способу дії,

оптимальної для даних умов, усвідомлення педагогом того, що педагогічна завдання існує лише до тих пір, поки він її не вирішить, а вирішення означає переведення учнів у заданий стан, тобто стан, потрібний в даний момент педагогові, наприклад зосередження уваги, активізація пізнавальної активності тощо. Оскільки педагогічна майстерність забезпечує управління педагогічними процесами, то її можна позначити як певний рівень володіння методиками, засобами формами виховання і навчання, як похідне логіки технологічності педагогічного процесу. Майстерність педагога проявляється в реалізації основних функцій організатора, пропагандиста, наставника [8]. Виховуючи й навчаючи й навчача, викладач має свою методику, в якій кожна група методів виконує конкретну технологічну функцію: одні є базовими, інші — провідними, треті спрямовані на корекцію або самоорганізацію діяльності учнів.

Педагогічна майстерність може бути представлена як сукупність цілей, досягнення кожної з яких підвищує мистецтво педагога: це — стиль педагогічного спілкування, мовна культура, ораторське мистецтво, імідж викладача, його інтелектуальна ерудитія, стресостійкість тощо [3]. Очевидно, що передбачається рівнозначність цілей, над кожною з яких працює педагог, удосконалюючи її.

Педагогічна майстерність знаходить своє вираження в негайному аналізі, збалансуванні й знаходженні оптимального співвідношення мети, засобів і результату педагогічної діяльності.

У процесі становлення й розвитку педагогічної майстерності можна виділити декілька стадій [4].

1. **Професійна «Я-концепція»:** вирішує запитання «Який я педагог?». Простір професії ще не освоєний.

2. **Стадія діяльності:** дає відповідь на запитання «Що я роблю і навіщо?». Викладач шукає різні технології, вивчає різноманітні методи й прийоми, передовий педагогічний досвід, науково-методичну літературу, методичні рекомендації, способи підвищення своєї компетентності.

3. **Достовірно педагогічна творчість.** Тут педагог акцентує свої зусилля на педагогічній взаємодії з учнями. Усі його методичні дослідження здійснюються з урахуванням інтересів учнів і самого викладача, він намагається бути зрозумілим, прийнятним учнями.

Слід зазначити, що в питанні про структуру педагогічної майстерності п дослідників немає єдиної думки. Слід розрізнити поняття «Сутність педагогічної майстерності» і «Основи педагогічної майстерності». Сутність полягає в її змісті, суті, сенсі. А основи — це базис, на якому вона будується і без чого неможлива педагогічна майстерність як педагогічне явище [17].

Педагогічну майстерність можна визначити як сукупність особливостей діяльності викладача, що робить ефективним процес навчання, виховання. Такими особливостями є методи й прийоми, які використовує педагог. Позитивний результат вони дадуть, якщо педагог уміє ними користуватися, як то кажуть, за призначенням. У описаній нижче структурі педагогічної майстерності всі компоненти виступають як різні професійні уміння:

- установка викладача на професійне, особистісне самовдосконалення, вироблення в собі якостей, оптимальних для досягнення цілей виховання і навчання;
- уміння здійснювати єдність навчання і виховання;
- знання, використовувані для з'ясування психологічних закономірностей навчання учнів й ефективності засвоєння навчального матеріалу;
- практична реалізація основних принципів дидактики виховання;
- уміння застосовувати на практиці засоби навчання й дотримуватись вимог єдиної методичної міри в конкретних формах навчання;
- мистецтво спілкування: знання внутрішньої структури групи й етапів розвитку учнівського колективу, володіння прийомами особистої симпатії у формальному та неформальному спілкуванні з учнями, надання навчанню діалогічного характеру, розвиток в учнів техніки педагогічного спілкування.

Цікава структура педагогічної майстерності, в якій виділяються дві його підсистеми:

- логіко-педагогічна, включає знання й педагогічне мислення;
- емоційно-творча, пов'язана з роботою педагога: творче самопочуття, психофізіологічні особливості педагога, педагогічна інтуїція, мистецтво спілкування.

Взаємовплив цих систем в кожному педагогічному акті й виражає міру педагогічної майстерності. У зв'язку з цим воно представляється як певне утворення, рівень можливостей, який практично реалізовується через педагогічну техніку викладача.

Взаємодія, особові якості, професійні знання, уміння, навички педагога визначають структурні елементи педагогічної майстерності, але слід зазначити, що вони досягають результату лише в процесі розвитку даної структури, що є передумовою й основою педагогічної майстерності як педагогічній категорії [13].

До елементів педагогічної майстерності відносяться [14]:

1. **Гуманістична спрямованість** як системоутворюючий компонент; виражається в ціннісних орієнтаціях викладача у вигляді гуманістичної стратегії при реалізації цілей педагогічної діяльності, самоствердження педагога, а також в його системі педагогічної взаємодії з учнями.

2. **Професійне знання**, яке виконує роль фундаменту педагогічної майстерності, що додає йому глибину, ґрунтовність, свідомість. Ігнорування його ролі веде до ремісництва, штампів, примітивізму, і навпаки, педагогічна для психологотипу ерудитія дозволяє досягти успіху, бажаного результату у взаємодії викладача з учнівською аудиторією. Професійне знання педагога характеризується особовою забарвленістю, оскільки знання бездоганні й нецікаві без захопленості педагога, без його власної позиції та відношення до отримуваних знань. Професійне знання повинне формуватися відразу на всіх рівнях: на методологічному — це знання закономірностей розвитку, обумовленість цілей виховання і т. д.; на теоретичному — це знання законів,

принципів, правил педагогіки і психології, основних форм діяльності і т. д.; на методичному — це рівень конструювання учбово-виховного процесу; на технологічному — це рівень вирішення практичних завдань вчення і виховання в конкретних умовах.

3. *Педагогічні здібності*, які забезпечують швидкість вдосконалення майстерності й полегшують успішність виконання викладачем його безпосередніх функцій. Для їх вдосконалення важливо акцентувати увагу на тому, що педагогічні здібності функціонують на двох рівнях: репродуктивному, характеризуючому вміння педагога передавати іншим знання, якими володіє він сам, і адаптивному, який включає в себе не лише знання предмету, але й особливості його засвоєння, сприйняття й розуміння учнями, що це рівень аналізу рефлексії.

4) *Педагогічна техніка*, що спирається на знання й здібності та поєднує всі засоби педагогічної дії і взаємодії для ефективного здійснення педагогічної діяльності.

Показником педагогічної майстерності є педагогічна компетентність, що є інтеграцією досвіду, теоретичних знань, практичних умінь і важливих для педагога особових якостей [11, с. 3]. Як її змістовні компоненти можна виділити критичність мислення, потребу в самовдосконаленні, схильність до творчості, любов до професії. Компетентність представляє собою динамічне явище, якісно залежне від розвитку педагогіки й суміжних із нею наук, стану культури в суспільстві.

Компетентність можна схарактеризувати як здатність вирішувати професійні задачі певного визначеного класу, що вимагає наявності реальних знань, умінь, навиків, досвіду. Вона виявляється в практиці професійної діяльності як системна характеристика й має чітко визначену структуру. Компетентність може мати кількісний вимір, зокрема з допомогою виокремлення рівнів. Так само може визначатися якість, наприклад, соціальна, методологічна, технологічна й інші. Професійно-педагогічна компетентність відбиває готовність і здібність людини професійно виконувати педагогічні функції згідно з прийнятими в суспільстві на цей час нормативами й стандартами. Саме тому поняття компетентність має конкретно-історичну визначеність і може оцінюватися лише в практичній діяльності.

Якщо компетентність є нормативною характеристикою фахівця, то поняття «педагогічна майстерність» указує, у першу чергу, на специфіку суб'єкта педагогічної діяльності, на своєрідність й унікальність його особистого внеску в розвиток освіти. Педагогічна майстерність визначається рівнем цілісності буття й самореалізації в професії. Вона є своєрідним підсумком розвитку людини, що виражає досягнення чи повноту професійної якості. Особлива риса педагогічної майстерності — усвідомлення механізмів успішності своєї праці, себе як специфічного «інструмента» роботи з людиною.

Повнота усвідомлення глибин професії, механізмів і меж власної діяльності, будучи однією із суттєвих ознак майстерності, народжує здібності ставити й вирішувати (у межах своєї компетенції) професійні задачі будь-якого рівня складності — від прикладних до методологічних. Це уможлиблює

передачу своєї майстерності іншій людині. Форми передачі досвіду різноманітні, різноаспектні, але в будь-якому випадку в них обов'язково присутні не просто опис, демонстрація, але й передача смислу, принципів, ціннісних установок, технологій педагогічної праці, що забезпечують відтворення професійних дій іншими. Убираючи в себе зміст кваліфікації і професійної компетентності, існуючи в історично заданих, а отже, перехідних формах, педагогічна майстерність характеризується вміннями реалізувати в професійній сфері цінності й життєві смисли індивідуально-унікальним шляхом. «Вхід» чи «вихід» у стан майстерності знаходиться у свідомих і підсвідомих глибинах людини, у просторі суб'єктивної реальності. Педагогічна майстерність розпочинається з переведення творчих, людиноутворювальних зусиль на себе, на свою діяльність, на свій досвід, на свою індивідуальність. Тому поступ до майстерності завжди має професійно-виховну й самовиховну цілеспрямованість.

У своїх роздумах І.А. Зязюн говорить, що питання про педагогічну майстерність — це питання про якість «інструмента», тобто про людську якість педагога і про якість його життя, її відповідності проповідуваним людським ідеалам. На рівні досягнення майстерності виникає особлива властивість професійної діяльності, виражена мірою здатності інтегруватися з будь-яким науково-практичним контекстом, будь-яким досвідом, будь-якою інформацією, перетворюючи її на джерело, засіб вирішення професійних задач і власного професійного зростання. Майстерність — це особливий стан, який уможливорює рівень професійної свободи вчителя, педагога, вихователя, керівникові навчального закладу, визначаючи межі можливого й внутрішньо дозволеного в педагогічній реальності. Його можна розглядати як своєрідну етичну міру професійної дії. Майстерність надає педагогові свободу за рахунок осмисленого оволодіння широким технологічним діапазоном, здатність до вибору стратегії (зовнішня свобода дій); наявності сили духу й волі (внутрішня свобода). Унаслідок цього буття майстра завжди технологічне у своєму виховному впливові на оточення.

Не можна не згадати ще одне поняття, пов'язане з аналізом категорії професійно-педагогічної якості. Йдеться про компетенцію. Під компетенцією тут розуміється простір соціально-професійного впливу, визначений посадою, соціальним статусом, службовим функціоналом спеціаліста. Трапляється так, що сфера компетентності не завжди співпадає з рівнем кваліфікації чи компетентності працівника, з його професійним досвідом. Вона може бути ширшою чи вузькою від його реальних можливостей, у тому числі й технологічних. У цьому випадку результативність професійно-педагогічної діяльності безсумнівно знижується.

Оскільки педагогічна компетентність визначає якість діяльності педагога, то можна сказати, що вона проявляється в індивідуальному стилі викладання, культурі й особистісному зростанні.

Педагогічна компетентність може бути представлена як тривимірна система, в яку входять наступні компоненти:

— професійно-змістовний, що передбачає наявність у викладача

глибоких теоретичних знань з основ акмеологічних наук;

- професійно-діяльнісний, що включає систему знань й умінь педагога, що багато разів застосовані на практиці та дають найкращий результат у навчанні й вихованні;
- професійно-особовий, об'єднуючий професійно-особистісні якості, які, у свою чергу є основою спрямованості й позиції педагога.

Кажучи про рівні педагогічної майстерності для психологотипу компетентності викладача, слід зазначити, що перехід від рівня до рівня не має чітких часових меж, а пов'язаний із зміною особової позиції педагога, зростанням індивідуальної складової в її структурі. Показником рівня компетентності є установка педагога на самоосвіту й саморозвиток як в педагогічному, так і в особистісному та загальнокультурному плані, найвищий рівень характеризується високим показником самоорганізації педагога.

Визначити, наскільки викладач володіє педагогічною майстерністю, допомагають показники ефективності педагогічної майстерності:

- поліпшення кількісних і якісних характеристик навчальної діяльності учнів;
- зменшення часу на досягнення конкретної навчальної мети;
- міцність засвоєння і закріплення знань, умінь, навичок учнями;
- полегшення навчальної діяльності;
- задоволеність процесом навчання, викладачем, учнями;
- ставлення до навчання;
- ефективна трансформація знань в уміння;
- позитивна атмосфера в процесі навчання.

Багатоплановість педагогічної майстерності дозволяє говорити про необхідність виявлення його критеріїв [17]. Їх п'ять, кожен з яких характеризує зв'язки між суб'єктами педагогічного процесу й відображає основні аспекти діяльності педагога в навчанні:

1. Володіння викладачем змістом і дидактикою організації педагогічного процесу виявляється у:

- науковості, доступності, розвиваючому й виховному характері змісту;
- встановленні внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків при викладі навчального матеріалу при різноманітності засобів його передачі;
- орієнтації змісту на формування системи знань, умінь і навичок учнів, необхідних на ринку праці;
- відборі навчального матеріалу, оптимального за змістом, із виділенням у ньому головного;
- зв'язку нового матеріалу з раніше вивченим, актуалізації попередніх знань;
- відповідності знань майбутній професійній діяльності учня.

2. Організація й здійснення професійно-педагогічної діяльності в процесі навчання реалізуються через володіння викладачем усіма видами навчальної діяльності в їх поєднанні, а також прояв у конструктивних, гностичних, організаційних і комунікативних уміннях, що дозволяють викладачеві вибирати оптимальні форми, методи, засоби навчання, здійснювати перебудову своєї

діяльності відповідно до нових завдань, творчо відноситися до передового досвіду, проявляти індивідуальний стиль діяльності, науково організувати свою власну діяльність і проявляти до учнів педагогічний такт.

3. Організація викладачем навчальної діяльності учнів як критерій майстерності проявляється у:

— чіткій постановці цілей і завдань навчання та доведенні їх до свідомості учня, у виборі відповідних методів і прийомів з урахуванням можливостей, дидактичній підготовленості учнів до подолання труднощів при засвоєнні навчального матеріалу;

— побудові навчання на основі індивідуалізації і диференціації навчальної діяльності учнів, формуванні пізнавальної самостійності в процесі аудиторної і позааудиторної роботи учбової діяльності.

4. Стимулювання й мотивація педагогом учня виражаються через: встановлення педагогічних вимог, заохочення, формування громадської думки; формування стійких мотивів навчання; використання різноманітних можливостей педагогічної дії в процесі формування особистості учня; посилення на позитивні якості особистості учня; створення комфорту в навчанні, виховання творчого ставлення до учбової діяльності, формування професійної орієнтації студентів в учнів у навчанні.

5. Структурно-композиційна побудова навчального процесу виражається в: умінні комплексного вирішення завдань виховання, навчання й розвитку; цілеспрямованому взаємозв'язку, взаємодії основних компонентів навчального процесу, що реалізується по формулі «педагог — учень — зміст»; виборі доцільних засобів педагогічної комунікації; чіткості й логічності переходу від одного етапу заняття до іншого через оперативне коректування; підвищенні інформативності процесу навчання; орієнтації на здійснення учнями самостійної роботи.

Усі вище перелічені критерії реалізують функціональний показник майстерності педагога. Окрім цього, є ще суспільний результативно-особовий показник, пов'язаний з результатами діяльності як педагога, так і учнів. До нього входять: успішність навчання; комплексне вирішення завдань освіти, виховання і розвитку учнів; міра переведення учня з рівня «об'єкт навчання і виховання» на рівень «суб'єкт навчання і виховання»; удосконалення викладачем своєї професійної діяльності; професійно-педагогічна у соціальна значущість особистості педагога.

У літературі описано дві моделі школи, в яких по-різному бачиться роль викладача й відповідно рівень його педагогічної майстерності [18].

У моделі мінімальних повноважень, або моделі масової школи, роль педагога зводиться до видачі певного матеріалу за чітко визначений час із найбільшою ефективністю, тому від нього вимагається постійне професійне зростання в напрямі вдосконалення техніки викладання. Діяльність викладача чітко регламентована різними розпорядженнями, обов'язковість виконання яких не дозволяє викладачеві бути вільним у виборі.

У моделі відкритого професіоналізму орієнтир зроблений на обсяг знань, які опановують учні наприкінці навчального року; педагог вільний у виборі

освітньої технології, автором якою може стати він сам. Педагог в такій моделі розглядається як незалежний професіонал, який бере на себе цілковиту відповідальність за все, що робить. Обов'язок адміністрації зводиться до створення умов для творчого росту викладача, основу якого складають творчі здібності й конструктивні вміння.

Описані моделі не протиставляються, оскільки в кожна з них має свої переваги і недоліки, питання в іншому — яку модель вибирає для себе педагог як орієнтир в досягненні професійної майстерності.

Таким чином, педагогічна майстерність може розглядатися як динамічний процес розвитку сукупності професійно-особистісних якостей педагога, його умінь і здібностей, що дозволяють викладачеві ефективно здійснювати професійну діяльність.

Педагогічний досвід показує, що за наявності доброї професійної підготовленості, педагогічної компетентності, розвинутих особистісних властивостей кожен учитель або викладач може досягнути позитивних результатів у навчанні, вихованні, емоційно-вольовому загартуванні учнів. У цьому контексті доречним буде навести висловлювання Ш. Амонашвілі: «Не бог народжує педагога-майстра. Учителем не народжуються, а стають. Майстерність учителя можна опанувати» [1, с 32].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амонашвили Ш.А. Психологическая основа педагогического сотрудничества: книга для учителя / Ш.А. Амонашвили. — К.: Освіта, 1991. — С. 32, 62, 103.
2. Барбіна Є. Роль і функції педагогічної майстерності у системі професійної підготовки педагогічних кадрів // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2001. — №1. — С.26-34
3. Баткина И.Б. Педагогическое мастерство преподавателя высшей школы как социальное явление. — Воронеж, 1996.
4. Гейхман Л.К., Клейман И.С. Педагогическое общение. — Пермь, 1991.
5. Гоноболін Ф.Н. Книга об учителе. — М.: Просвещение, 1965.
6. Зязюн И.А. Основы педагогического мастерства: учебное пособие для высш. уч. заведений / И.А. Зязюн. — К.: Вища школа, 1987.
7. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність: підручник для вищих навч. закл. / І.А. Зязюн. — К.: Вища школа, 1997. — С. 35, 79—80.
8. Коротков В.М. Педагогическая технология гуманистического воспитания. — Соликамск, 1996.
9. Кузьмина Н.В. Психологическая структура деятельности учителя: книга для учителя / Н.В. Кузьмина, Н.В. Кухарев. — Гомель, 1976. — С. 20.
10. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству. — М., 1990.
11. Лобанова Н.Н., Косарев В. В., Крючатов А.П. Профессиональная компетентность педагога. — Самара; СПб, 1997.
12. Методика воспитательной работы / Под ред. Л.И Рувинского. — М., 1989, С. 9—10.

13. Морева Н.А. Основы педагогического мастерства: учебн. пособие для вузов / Н.А. Морева. — М.: Просвещение, 2006. — 320с.

14. Основы педагогического мастерства: Учебн. пособие пед. спец. высш. учебн. заведений / И.А. Зязюн, И.Ф. Кривонос, Н.Н. Тарасович и др.; Под ред. И.А Зязюна. — М.: 1989.— 320 с.

15. Педагогический словарь / Под ред. И.А. Каирова. — М.,1960. —Т.1, 2.

16. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, А. В. Крамушенко, І. Ф. Кривонос та ін. — К: Вища шк., 1997. — 349 с.

17. Хозяинов Г.И. Педагогическое мастерство преподавателя. — М.: Высшая школа, 1988.

18. Чернявская А.П. Педагогическое мастерство. — Ярославль, 1997.

19. Щербаков А.И. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования: автореф. дис. д-ра пед. наук / А.И. Щербаков. — Л., 1978. — 25 с.